

BALOGH TAMÁS

Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond

EGY KIADATLAN MÓRICZ-KÖNYV TÖRTÉNETE

„Az én kísérletem amennyire merész az ideában: hogy újra teremtem a dermedten elmúlt régi színpadi alkotást, annyira szerény és gyöngéd óhajt lenni a kivitelben: semmiben sem sérteni a nemes régi költő szándékait. Gyémántcsiszolás: ez a munkám neve.”¹

„Bámuljuk azt a macacsságot, ahogy Móricz bírkózik a színpadi formával. Egyszer-másszor sikerül fölébe kerülni, egyszer-másszor alája került, végképp a magáévá tenni nem sikerült.”²

2002. április 27-én, a 3. Szegedi Könyvárverésen 260. tételként Szigligeti Ede *Csikós* című népszínművének 1940-es kiadását hirdették meg. Pontosabban a háromfelvonásos darab Móricz Zsigmond által a „mai színpadra átvitt” változatát. A modern félvázon kötésű, ex librisrel, címlapján tulajdonosi névbeírással ellátott mű – bár könyvészeti adatai is ismertek (Bp., 1940. Lloyd-Társulat. Felelős kiadó: Móricz Zsigmond) – azonban mégsem kötet, hanem „korrektúrapéldány, Móricz Zsigmond saját kezű javításaival”.

A korrektúrapéldány egy mű keletkezéstörténetének szempontjából az utolsó állomás a mű megjelenése előtt. Kiemelt fontossággal bír, hiszen az író ekkor módosíthat utoljára a szövegen, s az esetleges javításokkal ekkor születik meg a szerző által jóváhagyott *végleges* szövegváltozat. Számos esetben éppen ezért ez az ún. *ultima manus*, az „utolsó kéz-érintés”. Minden műnek – általában – egy korrektúrapéldánya van, a szegedi könyvárverésen felbukkant példány tehát gyakorlatilag egy speciális *szerzői kézirat*.

Így önmagában is jelentős irodalomtörténeti értéket képvisel. Azonban a kötet, amelynek nyomdai levonatát Móricz saját kezű javításaival látta el, soha nem jelent meg! A szegedi bekötött korrektúra tehát egy meg nem jelent Móricz-kötet egyetlen példánya. Ez a paradox helyzet adja igazi értékét és érdekességét.

Az ex libris szerinti előző tulajdonos, Dudás Lajos csongrádi tanár és helytörténész levélbeli érdeklődésemre elmondta, miképpen került hozzá a korrektúra: „Az 1980-as évek elején papírgyűjtéskor, az iskola udvarára, ahol tanítottam, a gyerekek többvagonnyi papírost halmoztak fel. Véletlenül néhány, házilag összefűzött kéziratot pillantottam meg.

¹ *A vén bakancsos és fia a huszár új formája*. Pesti Hírlap, 1916. febr. 27. 11.

² Schöpflin Aladár: *Kismadár*. Nyugat, 1941. jan. 1. = In: Uő: *Móricz Zsigmondról*. Bp., 1979. 292–293. Szerk.: Réz Pál.

Megbontottam a »hegyet«, s kb. 20–30 kg-nyi, Nagygyörgy Józseftől származó anyag került elő. Érdeklődtem a volt tulajdonostól, azt mondták, nem csongrádi, nem tudják, hogy került ide.”³

A szó szerint az enyészettől megmentett különálló lapokat ő köttette be, majd két évtizednyi őrzés után árverésre bocsátotta. A meg nem jelent és majdnem megsemmisült Móricz-mű így csak a „szerencsés kéz” véletlene, illetve az értéket meglátó figyelmes csongrádi tanár révén kerülhetett egyáltalán az irodalomtörténeti vizsgálgó látókörébe, s így kerülhet – vissza – a Móricz-életműbe.

(A személyes feladat) Móricz Zsigmond saját ügyének érezte, hogy eredeti művei mellett más korábbi szerzők avítottak tűnő vagy már feledésbe is merült munkáit saját korának igényei szerint újrírja. Ezek között vannak tervben maradt, és vannak elkészült, de elveszett vagy kallódó darabok is, mint például Jókai *A két civisének* 1902-ből származó móriczi változata,⁴ és Móricz a *Bibliát* is újrarendítette volna, hiszen azt „megfojtotta a tradíció” és sorsa „elvégeztetett a Károli nyelve által”,⁵ de mégsem tette.

A fennmaradt (megjelent, bemutatott) átírásai közül a színpadra szánt újraköltések nagy sikert arattak és egyöntetűen lelkesedő hangú kritikai visszhangot kaptak. Szigeti József *A vén bakancsos és fia a huszár* című népszínművének bemutatója (Népopera, 1916. március 4.) után a *Nyugat* kritikusa úgy véli, „az átdolgozás javított anélkül, hogy rontott volna, kiigazított anélkül, hogy meghamisított volna, függőbb menetűvé tette az el-ellaposuló cselekményt, legfőképp pedig tiszta és biztos szólamúvá tette motívumait, és evvel közelebb emelte a darabot a klasszicitás felé.”⁶ Másfél évtizeddel később Móricz még egy régi magyar darabot írt át a modern színpad számára: Bornemissza Péter *Magyar Elektrájának* bemutatója 1931. március 2-án volt a Nemzeti Színházban, és elismerő fogadtatást kapott. Kárpáti Aurél szerint Móricz Zsigmond „nemcsak meglátta, értékelte, méltányolta a kevesek előtt ismert, néma betűiben szunnyadó drámai és költői szépségeket, hanem szerencsés kézzel át is simította az egész darabot, hiányos részeit kipótolta, rekonstruálta, mintegy másodszer is újjáköltötte, hogy zavartalanul gyönyörködhessek benne a mai néző válogatott ízlése. [...] Kivételes íróművészetének, archaizáló érzékének, emberlátó és teremtő erejének zsenijével vállalta az eltemetett író feltámasztását, új életre ébresztését.”⁷ A dicsérő szókkal szintén nem fukarkodó Schöpflin Aladár szerint Móricz Zsigmond „konzseniális magyar érzése vette észre a kincset, s írói ösztöne csiszolta fényesre, neki köszönheti a színház, hogy ilyen előadást produkálhatott, s a közönség jó-érzésű része, hogy ilyen gyönyörűséget kapott. Színpadra átírása diszkréten meghúzódik Bornemissza palástja mögé. Amit ő írt bele a darabba, azt olyan művészi hangutánzással csinálja, hogy észre se lehet benne venni a modern író beszédjét.”⁸

³ Dudás Lajos levele, Csongrád, 2002. máj. 15.

⁴ Vö.: Móricz Zsigmond levele Gulyás Istvánnak, Kisújszállás, 1902. okt. 3. In: *Móricz Zsigmond levelei*, Bp., 1963. I. 320. Szerk.: F. Csanak Dóra.

⁵ Idézi: Móricz Virág: *Tíz év*. Bp., 1981. II. 360.

⁶ Barta Lajos: *Az átdolgozott Vénbakancsos*. *Nyugat*, 1916. I. 372–374.

⁷ Kárpáti Aurél: *Magyar Elektra*. *Pesti Napló*, 1931. márc. 3. 14.

⁸ Schöpflin Aladár: *A Magyar Elektra a Nemzeti Színházban*. *Nyugat*, 1931. márc. 16. 417–419.

Regények átírásával Móricz korántsem ért el ekkora sikert. Hasonló mértékű, azonban éppen ellenkező előjelű visszhangot váltott ki a *Csikós* átdolgozásával azonos évben megjelent *Rajongók* című Kemény–Móricz-kötet. Bár Kemény Zsigmond műve a tizenkilencedik század remekei közé tartozik, s nem kellett annyi port lefújni róla, mint a *Magyar Elektráról*, Móricz mégis megtette. A *Kelet Népe*ben így vall munkájáról: „Most véletlenül a kezembe vettem a *Rajongókat*, s önkéntelen nyúltam a ceruza után, s előbb csak egy biedermejer szót, fordulatot, mondatszerkesztést riasztottam fel nyolcvanöt éves szendergéséből, majd belemelegedve, voltak oldalak, amiket kihagytam.

Bele nem írtam egy szót sem. Tudtommal egyetlenegy mondat van csak, amit okkal, akarattal beletettem.

Abszolút tiszteletben tartottam minden egyes sor leírásánál a Kemény Zsigmond gondolati szabadságát.”⁹

A kritikusok azonban nem így látták. Illés Endre kemény szavakkal illeti a *Nyugatban* Móricz átdolgozását, „ízléstelen tévedés”-nek és „felelőtlenség”-nek nevezi, hiszen „amikor [Móricz] saját írásaival elégedetlen, egy belső erő tépi és gyúri ezeket a munkákat, a Móricz Zsigmond-i lejtőkre Móricz látvája ömlik ki; amikor azonban Kemény Zsigmondhoz nyúl, csak egy idegen és kontár szobrászi véső hamisít új redőket egy befejezett műre”,¹⁰ és talán még nála is élesebben fogalmaz Radnóti Miklós a naplójában: „Móricz Zsigmond átírta Kemény: *Rajongók*-ját, az Atheneum hirdette s már meg is jelent. Kezére kellene csapni, el kell kobozni, be kell tiltani az ilyet, gyalázat! – dühöngtem s vallottam volna, de eszembe jutott, hogy a kézre csapkodásnak, az elkobzásnak, betiltásnak nem mi szabjuk meg a határát, ahogyan kezdeni sem *mi* kezdtük... de legalább mi üssünk rá valóban a mancsára (mert mancs!, kéz nem vállalkozik ilyen munkára!)”.¹¹

De Móricz a támadások ellen jóval korábban felvértezte magát: éppen a Szigeti-darab átdolgozásakor tett vallomásában arról is beszél, hogy az újraírás mint irodalmi cselekvés „sem a világirodalomban, sem minálunk nem szokatlan vállalkozás. Arany János hozzáfogott, hogy újraírja az egész *Zrínyiászt*, s ugyancsak ő átdolgozta *Az Ember tragédiájának* a nyelvét, csak úgy merte kiereszteni a közönség elé. Azokban, akik nagyon szeretik a literatúránkat, állandóan ott van az a vágy, hogy a magukéból is tegyenek valamit a közös nemzeti kincs meglévő, becses, de olykor kissé fogyatékos darabjaihoz.”¹²

A népszínmű „megmentésének” felvállalásáról is beszél ekkor: „A népszínmű, amely a régi formájában elvesztette a közönség kegyét, ebben az új életében, amikor dráma lesz belőle, vagy vígjáték, vagy egyszerűen színdarab: megint jogosan remélheti a magyar közönség régi rajongó szeretetét.” A gondolat azonban nem ekkor jelenik meg nála; a műfaj sorsa már korábban is szívügye volt Móriczknak. Több cikkében és tanulmányában foglalkozik a történetével és tapasztalható hiányával. 1905-ben *A magyar színpad tradíciói* című tanulmányában az előadásszámok összehasonlítása (Katona *Bánk bánját* 45-szor, míg Szigligeti *Szökött katonáját* 98-szor, a *Csikóst* pedig 93-szor játszották magyar színpadon) és a műfajok (szomorújáték, színmű, vígjáték, bohózat, népszínmű) elkülönítése és jellemzése után arról szól, hogy a népszínműnek, „e rendkívül kedvelt és művelt műfaj-

⁹ Móricz Zsigmond: *Kemény Zsigmond: Rajongók*. Kelet Népe, 1940. aug. 15. 15.

¹⁰ Illés Endre: *A veszélyes út. Móricz Zsigmond és a „Rajongók”*. Nyugat, 1941. jan. 1. 8–12.

¹¹ Radnóti Miklós: *Napló*. Bp., 1989. 129. S. a. r.: Radnóti Miklósné.

¹² *A vén bakancsos és fia a huszár új formája*. Pesti Hírlap, 1916. febr. 27. 11.

nak sem akadt olyan nagy írója, ki Szigligeti örökét átvéve, azt az újabb felfogásnak és ízlésnek megfelelően jelentékenyen fejlesztette volna”.¹³ Harminc évvel később – éppen a *Csikós* felújítása kapcsán – felvázolja a műfaj történetét („a bécsi vaudeville-ből született s mindvégig meg is tartotta az operettszerűségét”), majd kialakulásának okát és mindvégig megőrzött céljait ismerteti („egy félszázadon át népszerűvé tette magát a népet”), végül kijelenti: „A régi népszínmű ma már lehetetlen. A sallangos zacskó és a cifra szűr elvesztette létjogosultságát. A népi közönség mássá lett. Fájdalmas problémák uralkodnak. A parasztoperettet már maga a falusi műkedvelő társulat sem képes játszani. [...] De van néhány népszínmű, elsősorban a *Csikós*, amelynek kitűnő drámai alap gondolata, kitűnő drámai szerkezete és kitűnő jelenetézése van. Meg vagyok győződve felőle, hogy elgondolásának nemes és izgalmas ereje ma is színpadképessé teszi, sőt örökre azzá válhatik, ha írói tökéletességében jelenhetik meg.”¹⁴

Ezt a tételt saját maga próbálta igazolni. Előbb még csak egy korábbi népszínmű (*A vén bakancsos*) átdolgozásával, majd egy eredeti megírásával. 1924 decemberében Debrecenből írja lányának, Virágnak: „Mióta itt járok, nyolc tárcát írtam, egy regény pontos tervét elkészítettem (és a legbájosabb kis regény lesz, amit életemben írtam), *egy olyan népszínmű anyagát szereztem meg és állítottam össze, amely biztos, hogy igen sok pénzt fog hozni* – nektek, én édes kedveseim.”¹⁵ De ez a tervezett színmű sohasem lett kész.

(Keletkezés- és alakulástörténet) Szigligeti Ede *Csikós* című darabját 1846-ban írta, bemutatója 1847. január 1-jén volt a Nemzeti Színházban, kötetben egy évvel később jelent meg.¹⁶ Közel száz évvel később Móricz átírásában ismét bemutatták (Debrecen, 1940. március 26.), majd az újraírt szöveg is megjelent nyomtatásban, a *Kelet Népe* 1940. október 1-jei számában. Az első adat az átdolgozásról azonban öt évvel korábbi, tehát a darab fél évtizedig formálódott Móriczban, míg „végleges” alakját elnyerte.

Az átdolgozás első szakaszát Móricz Zsigmond naplójegyzetei és Németh Antal egy 1967-ben írt visszaemlékezése alapján rekonstruálhatjuk.¹⁷ A történetben Móricz Zsigmond mint szerző, Németh Antal pedig mint a Nemzeti Színház igazgatója és a Rádió dramaturg-főrendezője vett részt. Köztük több Móricz-darab (főképp a *Boszorkány*) mellett éppen a *Csikós* ügye keltett feszültséget, így az eset két leírása természetesen egymással szembeesik.

Móricz 1935. augusztus 13-án este 10 órakor kezdett naplójegyzetében számolni először arról, hogy öt színművet tervez „átdolgozni úgy, hogy lehulljon róla a sallang, és a következő nemzedékeknek is kedvelt mutatóványaik lehessenek”. Az öt darab között szerepel a *Csikós* is, melyben „egy egész detektívdarab lappang. Egy bűnügy jól van beállítva és jól

¹³ Móricz Zsigmond: *A magyar színpad tradíciói*. Uránia, 1905. nov. = Uő.: *Irodalomról, művészetéről*. Bp., 1959. I. 205–231.

¹⁴ Móricz Zsigmond újraírta a „*Csikós*”-t. Pesti Napló, 1935. szept. 20. 12.

¹⁵ Móricz Zsigmond levelei, I. 167. (Kiemelés tőlem – B. T.)

¹⁶ Szigligeti [Ede]: *Csikós. Eredeti népszínmű 3 szakaszban, népdalokkal, tánczokkal*. In: Uő.: *Összes színművek*. VII. Füzet. A szerző sajátja. 1848. 82 l.

¹⁷ Móricz Virág *Tíz év* című kötetének vonatkozó részei, illetve Németh Antal: *Móricz Zsigmond és a Nemzeti Színház kapcsolata (1935–1942)* In: Uő.: *Új színházat!* Bp., 1988. 393–431. Vál. és szerk.: Koltai Tamás.

van kibogozva.” Aztán – tovább gondolkozva – kétségeit fejezi ki, hogy az átdolgozás talán olyan lenne, „mintha hozzányúlnék a kulacshoz és a bokály-kancsókhöz, és azokat akar-nám modernizálni, és Wiener Werkstettet csinálni belőle. [...] Lehet is, hogy nem fogok hozzányúlni, és ez az egész talán csak arra jó, hogy közelebb kerüljek a parasztproblémá-hoz. »Ne csinálj cowboyokat a magyar csikósokból.«”¹⁸

Közben Németh Antal már megkapta azt az augusztus 8-án, tehát még jóval a terveket dokumentáló naplójegyzet előtt keltezett levelet, amelyben Móricz őt Leányfalura hívja, mert kéthetes hévízi tartózkodás alatt, „hogy a pihenés teljes legyen, megírtam ott a dara-bomat. Már a tisztázásnál tartok. Jó volna, ha jó lenne.” Németh Antal ekkor éppen a sze-gedi szabadtéri előadásokat nézte meg, ezért csak kis késéssel válaszolt, látogatása idő-pontjának augusztus 20-át jelölve meg. Feleségével aznap délután meg is látogatta az író-t, aki „büszkén mutogatta birtokát, majd uzsonna következett, utána pedig félrevonultunk, és közölte velem, hogy újraírta a *Csikóst*, és azt szánta a Nemzeti Színháznak [...] Jelez-tem, hogy a Nemzeti Színház első évadjában nem gondoltam népszínmű-felújításra, még ha az Móricz Zsigmond átköltése, újraírása is, ellenben a Rádióban kipróbálhatnánk, ho-gyan hangzik a mű színészi tolmácsolásban, ez az előadás bizonyára további dramaturgiai ötleteket sugall majd.

Ez ellen nem lévén Móricznak kifogása, mint a Rádió dramaturg-főrendezője azonnal felvettem műsorjavaslatomba. Ahogyan beleolvastam a világoskék gépiratos szövegbe, az eredeti szövegre való visszaemlékezésem alapján – prima vista – nem tudtam alaposabb dramaturgiai munkát felfedezni Szigligeti darabján, azért javaslatomban így jelöltem meg: »Rádióra átdolgozta Móricz Zsigmond«, gondolva, hogy a szükségszerű további munkát házilag majd elvégezzük a dramaturgosztályon.”

Németh Antal látatlanban fogadhatta el leányfalui látogatásakor a darabot, s csak ké-sőbb – de Móricz munkatempóját ismerve: nem sokkal később – kaphatta meg postán. Hiszen az író egy másik naplójegyzete arról tanúskodik, hogy a színházigazgató látogatás-kor a darab még nem volt készen. Mert négy nappal a találkozó után, 1935. augusztus 24-én déli fél egykor jegyzi fel: „Ma leírtam *A csikós* második felvonását.

Ez egy nagyon furcsa vállalkozás, és igen furcsa munka.

Úgy tekintem a szöveget, mintha a saját fogalmazásom lenne, s most csak újraírom. [...] Szigligetinek ez alighanem a legjobb darabja. Nem kell változtatni rajta semmit el-gondolásban. Egy kissé finomabbra és mélyebbre vettem a motiválásokat, de ez jelenték-telen. A monológokat kellett beleolvasztani a dialógokba. [...] A legnagyobb munka termé-szetesen az volt, hogy fel kellett oldani csaknem minden mondatot élő nyelvre. Szigligeti a népnyelvben még meglepően közvetlen. Kítűnő tájszavakat, fordulatokat, kifejezéseket ismer – de mihelyt egy kissé elvont a gondolat, már műnyelven beszéltet. És a szerelem nyelvét csudálatos módon nem ismeri.”

Ezek után konkrét példákat mutat, mely szövegrészeket miképp írt át, majd arról a da-gályosságról beszél, mellyel Szigligeti „ötven évre megmérgezte a népszínműírók stílusát”, végül így foglalja össze munkáját: „Legérdekesebb, hogy a drámai jelenetek, melyek el-gondolásában tökéletesek, de nyelvben hihetetlen nehézkesek, úgy érzem, teljes életteljes-séget kaptak.

Nem sajnálom az időt, amit rá vesztettem.

¹⁸ Móricz Virág, 516.

Nagyon büszke lennék, ha [az] öt népszínművet így át lehetne menteni az irodalomba. [...] Az a tervem, hogy a rádióban mutatom be először ezeket a darabokat, aztán talán a Városi Színházban, ha a Nemzeti nem vállalkozna rá.”¹⁹

Hogy ő érezte-e meg, hogy a darab nem kell majd Németh Antalnak, vagy éppen Németh Antal sugallta ezt neki, ma már kideríthetetlen. Azonban miután Móricz megkapta a Rádió igazgatóságától a levelet, hogy a „rádióra átdolgozás” október 6-án kerül műsorra, s hogy 100 pengőt kap a munkáért, szeptember 18-án ismét levelét intézett Németh Antalnak, melyben kevesli a felajánlott összeget, mondván: „Én ezt a darabot ugyanis nem átdolgoztam rádióra, hanem egészében újraköltöttem. Szigligeti minden gondolatát a legteljesebb mértékben tiszteletben tartva, az egész mégis az én tulajdonom s az én írói szellemem terméke ebben a formában. Itt egy sajtósági írói munkáról van szó: egyik író a másik munkáját magába vette és újrászülte.

Tíz évig dolgoztam rajta.”

Németh a levél kézhezvétele után „a köteles szerzői jogi ellenőrzést az író személye miatt mellőzve, gyanakvás nélkül” azonnal, szeptember 19-én kelt levelében válaszolt Móricznak: „Tudomásul veszem azon bejelentésedet, hogy a darab nem átdolgozás, hanem újraírás, vagyis adaptálás, melyre a magyar színházi gyakorlatban helyes szó nincs, azért kéred, hogy a rádió műsorán a következőképpen jelöltessék meg: *A csikós*. – Szigligeti Ede drámájából írta Móricz Zsigmond.”

És valóban. A *Magyarország* – fentiek értelmében – *Rádió* rovatában így hirdeti a hamarosan bemutatandó hangjátékot: „Október első felében kerül bemutatásra a rádióban az első népszínmű-hangjáték, amelynek szerzője nem más, mint Móricz Zsigmond.

Az író Szigligeti Ede leghíresebb népszínművét, a sok sikert látott »*A csikós*«-t átdolgozta a magyar rádió számára. A modern rádiószínpad követelményeinek megfelelő átalakítást végzett a népszínművön, amelyet valószínűleg október 6-án fognak játszani.

»*A csikós*« rádióelőadását Kiss Ferenc rendezi, és ő játssza a hangjáték címszerepét is.”²⁰

Egy nappal az első bejelentés után egy másik *Est*-lapban, a *Pesti Napló*ban megjelent Móricz Zsigmond nyilatkozata: „Tíz-tizenkét év óta foglalkozom azzal a gondolattal, hogy a népszínművek közül néhányat újraírok. Kiválasztottam öt darabot, melyeket a legjobbaknak tartok, elsősorban a *Csikóst*, és hosszú éveken át hurcoltam magamban őket, míg teljesen a magamévá tettem. [...]”

Ezt a darabot egészen átforrítam, magamba fogadtam, újraköltöttem s azt ebben a mai formájában éppen annyira a magaménak tekintem, mint például a *Légy jó mindhalálig*-ot, melyet egy Móricz Zsigmond nevű írónak a regényéből csináltam.

Örülök, hogy a rádió kísérletet tesz vele s mielőtt színpadra kerülne, ragyogó szereposztásban előadja. Ez a rádióelőadás lehet, hogy döntő lesz a darab sorsára.

A közönség mondja meg, szívügye lesz-e az új *Csikós*?”²¹

Hiába volt azonban az előzetes megbeszélés, hiába volt a megható szerzői nyilatkozat, Németh Antal időközben mégis kötelezettségének érezte, hogy az átdolgozás mértékét

¹⁹ Móricz Virág, 540–542.

²⁰ Móricz Zsigmond átdolgozta »*A csikós*«-t. *Szigligeti népszínművéből hangjáték*. Magyarország, 1935. szept. 19. 11.

²¹ Móricz Zsigmond újraírta a »*Csikós*«-t. *Pesti Napló*, 1935. szept. 20. 12.

pontosan megismerje, ezért megkérte a Nemzetiben dolgozó Szűcs László dramaturgot és Magyar Bálint lektort, hogy sorról sorra olvassák össze Szigligeti eredeti darabját és Móricz átdolgozását.

„Az eredmény megdöbbentő volt.

Móricz Zsigmond »eredeti« darabként átadott »újraszült« *Csikósa* 20-25 szó eltéréssel szó szerint egyezett Szigligeti eredeti szövegével.”

Móricz ezt nem tudva 1935. szeptember 26-án megbeszélésre érkezett a Nemzeti Színház igazgatói szobájába. A kínos köntörfalazást elkerülve Németh Antal rögtön a szembeállításra kezdte: „Azonnal eléje tártam, hogy a saját szellemi termékének vallott *Csikós* egyszerű lemásolása Szigligeti darabjának. A két példányon sorra megmutattam azt a néhány szónyi változtatást, amit még »átdolgozásnak« is túlzás lenne minősíteni. Mi hát akkor gépiratában az »ő tulajdona«, az eredeti Móricz Zsigmond-i szöveg?

Számomra életem egyik legkínosabb pillanata volt, látva a nagy író kényszeresen feszengeni, homlokáig elpirultan, mint egy csínytevésen ért rossz gyereket. És ekkor ezt a meglepő mondatot mondta:

– A darab olyan jó volt, mintha én írtam volna!

Erre kimutattam az eredeti darabból, hogy abban is vannak dramaturgiai gyenge pontok. Elsietett, vázlatos jelenet, ami nem eléggé exponál a nézők számára fordulatot. Egy színpadi átdolgozástól éppen azt várja az ember, hogy ezeket a gyengeségeket kiküszöbölje.”²²

A találkozást Móricz is feljegyezte naplójába. Ő – természetesen – másképp emlékszik: Németh Antal „a hivatalában már más volt, mint mikor nálam volt Lányfaluban. Milyen biztos, milyen otthon van. Milyen idegen, menyire nem ért meg. [...]”

– Kérlek szépen, nagy kellemetlenségem volt miattad – mondja zavartan. – Ez a *Csikós*-átdolgozás, ez nem tekinthető átdolgozásnak. Itt nekem összehasonlították az eredetivel, és kiderült, hogy alig van szövegváltozás.

– Hát persze. Én nem nyúlok Szigligetihez. Nekem minden gondolata és minden szava szentség.

– No de akkor mi az átdolgozás?

– Olvastad?

– Hogyne. Sőt most összenéztem. Az egésznek a háromnegyede megmaradt eredeti szövegében, húsz százaléka csekély stílárius változtatás, amit minden rendező köteles elvégezni, s csak egy százaléka, ami teljesen új.

– Várj csak, ezt sorstatisztika alapján nem lehet elbírálni. Nekem az az érzésem, hogy a darab most ép, új és életképes. Én nem változtatok meg, amit nem muszáj. Csak azért, hogy változtassak. [...]

Soká tartott a vita, amibe szokásom szerint nemigen szólottam bele, csak mosolyogtam.

– Tudod mit, teszek egy ajánlatot: adjátok elő a Szigligeti darabját október 6-án.

Rémülten néz rám.

– Nem lehet előadni – mosolyogtam –, rekvizitum, lomtár. Az én szövegemben olyan, mintha ma írta volna Szigligeti: élő érték, amit ezerszer játszhatnak, az eredeti formájá-

²² A nemzeti igazgatója ekkor visszaadta a „világoskék gépiratszöveget” az írónak, aki ezután távozott a színházból.

ban hasznavehetetlen. De a Rádiónak jó. A Nemzetiben is repríz volt belőle pár év előtt, és sikere volt. Csak nem volt élet: kegyeleti tárgy volt.

Azért ezen gondolkodóba esett, s abban is maradtunk, hogy meg fogja beszélni a Rádióval, s értesít.”²³

Lehet, hogy valóban Móricz javaslatára került a Rádióba a *Csikós*, hiszen másnap, szeptember 27-én Németh Antal hivatalos levélben értesítette Kiss Ferencet, a tervezett előadás rendezőjét, hogy október 6-án a színmű nem Móricz átírásában, hanem Szigligeti eredeti szövegével, Kiss régi rendezői példánya szerint kerüljön előadásra. És a darab – Népszínműelőadás a Stúdióban. „A csikós”. Szigligeti Ede háromfelvonásos népszínműve. Rendező: Kiss Ferenc. – valóban Móricz nevének említése nélkül hangzott el a rádióban, október 6-án, 20 órakor.

(Sajnos a „világoskék gépiratszöveg”-et, amit Németh ekkor visszaadott Móricznak, nem ismerjük: vagy megsemmisült, vagy lappang valahol. Így nyilatkozni sem lehet róla érdemben; csak annyi maradt ránk, amit Móricz naplójában idéz belőle.²⁴)

Móricz a kellemetlen esemény után két évig nem említi a *Csikóst*. Akkor azonban úgy író róla egy cikkében, mintha az 1935-ös események egyáltalán meg sem történtek volna: „[Szigligeti] a múlt század közepén ugyanazt a szociális tendenciát vitte a színpadra, amelyet ma a tudományos világszemléleti kutatások tartanak. A *Csikós*, mely a földbirtoikos-osztályt kíméletlenül festi, s a nép gyermekeit kissé édeni idillben mutatja fel – szociális támadás volt, amelyet ha átírok mai hangnembe, valószínűleg nehezen talál színpadot.”²⁵

Ezután – mint megelőlegezte –, 1937 és 1940 között Móricz újra nekiült a *Csikósnak*, s immár *valóban* átírta. Bár az író lánya visszaemlékezésében még csak újabb kísérletet említ, amikor az 1939-es év eseményeiről szólva írja: „Októberben még egy ellenőrizhetetlen jó hír: a Nemzeti a *Kismadárt*, a Városi a *Csikóst* előadja. Egyikből se lett semmi,”²⁶ hiszen „[1939] november 24-én apám Németh Antaléknál vacsorázott [...], és nagyon szívélyes formában kiábrándították felőle, hogy bármelyik darabját is előadná mostanában a Nemzeti Színház”.²⁷ A *Csikós* ekkor még valóban nem talált színpadot magának, annál meglepőbb a hír, melyet a *Kelet Népe* 1940. március elején ad olvasóinak: „Móricz Zsigmond, mint már közöltük, újraírta Szigligeti Ede legjobb népdramáját, *A Csikós-t*. Az új szöveggel Debrecenben játssza el először vitéz Bárdy Róbert társulata, március 15-én. Már eddig öt színigazgató tűzte műsorra *A Csikós-t*.”²⁸ Tévedés és túlzás egyaránt van a rövid hírben: a rendező neve helyesen Bánky Róbert, a talányosan név nélkül említett öt színigazgató kiléte pedig mind a mai napig ismeretlen – mind az öt bemutató elmaradhatott;

²³ Móricz Virág, 568–569.

²⁴ Perdöntő bizonyítékul szolgálhatna még Szigligeti *Csikósa*, amely nyilvánvalóan megvolt Móricz könyvtárában, de ez nem található a PIM-ben őrzött hagyatékban. Cséve Anna szíves e-mailbeli tájékoztatása szerint vélhetően éppen a ceruzás jegyzetek miatt nem került a gyűjteménybe.

²⁵ Móricz Zsigmond: *Aggyisten. Miért nem foglalkozik az irodalom a néppel?* Pesti Napló, 1937. jan. 10. = Uő.: *Irodalomról, művészetről*. II. 339–342. Bp., 1959. (Kiemelés tőlem – B. T.)

²⁶ Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp., 1963. 554. – *A Kismadár* bemutatója 1940. november 29-én volt a Madách Színház nyitó darabjaként; vö.: 2. sz. jegyzet és a Schöpflin-móttó.

²⁷ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 252.

²⁸ *A csikós*. Kelet Népe, 1940. márc. 1. 24.

legalábbis adat nincs róluk. Viszont a debreceni színpadra állítás valóban megtörtént, s a darabot végül is több időpontváltozás (márc. 9., 14., 15.) után március 26-án mutatták be,²⁹ de Móricz csak a 27-én megtartott második előadásra tudott elmenni. A bemutatóról (az újraírt darab ősbemutatójáról!) szintén beszámol a *Kelet Népe* egy rövidke hírben: „Március 27-én Debrecenben a Csokonai Színházban v. Bánky Róbert és társulata előadta a *Csikóst* átdolgozott formájában. Az előadás előtt a népszínműről mint sorsproblémáról beszélt Móricz Zsigmond.”³⁰

A beszéd szövege megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Móricz-hagyatékban. A korábban is megírt műfaj történet és az idők során elvesztett jelleg és szerep ismertetése után Móricz konkrétan Szigligeti darabjáról és az azt megújító saját munkájáról beszélt: „Szigligeti ezt 1847-ben írta, s a darab száz éve él, pedig igen sok sallang húzza le a víz alá. De ez az első magyar színdarab, mely a társadalmi tagozódást a mai szemmel látja. Szinte bámulatos, hogy Szigligeti ebben a darabban három réteget állít egymással szembe: a főurat, a gazdag jobbágyságot és a puszták népét. Nagyon érdekes, hogy a mágnás világot az eredeti szöveg tisztára ördögöknek, a pusztaiakat valósággal angyaloknak festi: a zsíros parasztság olyan se angyal, se nem ördög.

Én a darab szerkezetén nem változtattam: tökéletes dráma az. Egyszerűsítettem. De a sallangokból lehántottam, ami fölösleges, és életté akartam szülni, ami még száz év előtt romantikus dialektika volt.”³¹

A debreceni színpadon is kipróbált és immár valóban átírt darab szövegével Móricz 1940 tavaszán ismét felkereste Németh Antalt. Levelében így ír: „Kötelességemnek tartom, hogy *A csikós*-t mai formájában még egyszer benyújtsam a Nemzeti Színházhoz.

A darabot a múlt hónapban a debreceni színházban eljátszotta v. Bánky Róbert és társulata. Annak az előadásnak igen jó hatása volt, mert ekkor jöttem rá, hogy nem szabad zenekarral és néppünneppéllyel zavarni meg ezt a tökéletes drámát. Ők még a múlt századból megmaradt első partitúrával adták elő.

Most már, azt hiszem, minden fölösleges szó ki van irtva. A zenét a kóruossal, és pedig egyszólamú kóruossal pótolom.

Mindenesetre arra kérlek, hogy ezt a szöveget a Szigligetiétől függetlenül olvasd el, s csak azután vedd össze, ha akarod, az alapszöveggel.” – zárja levelét, vélhetőleg az öt évvel azelőtti incidensre emlékezve és emlékeztetve.³²

A rendező-igazgató a nyárelőn – egy Budapesten, 1940. június 13-án kelt levélben – válaszolt rá: „Nagy érdeklődéssel olvastam a *Csikós* átdolgozását, és gondosan összehasonlítottam az eredetivel. Az átdolgozást általában szerencsésnek, helyenként kitűnőnek találom, s csak elismeréssel szólhatok szándékom megvalósításáról, ahogy a művet

²⁹ Vö.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője*. Bp., 1989. I. 77., 83. és 102. sz. levelek. – A kötet anyagát váltogatta és az utószót írta: Tasi József. S. a. r. és a jegyzeteket írta: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária és Tasi József.

³⁰ *Kelet Népe előadások*. Kelet Népe, 1940. ápr. 5. 24.

³¹ Móricz Zsigmond: *Öreg kolomp kondulása. Móricz Zsigmond előadása Debrecenben a Csikós előtt*. PIM M. 100/4198/42. K.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője. Levelek II. (A levelek jegyzetei)* Bp., 1999. 52–54. Válogatta és az utószót írta: Tasi József. S. a. r. és a jegyzeteket írta: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária és Tasi József.

³² Közli: Móricz Virág: *Tíz év*. II. 288.

a népszínmű enyhe sodrából a dráma erősebb sodrába terelted át. [...] A mű új formája nekem tehát határozottan tetszik, és feltett szándékom, hogy megőrözm arra az alkalomra, mikor a *Csikós* felújítására gondolhatok. Az alkalom attól függ, mikor illik bele Szigligeti, azaz újjáteremtett műve az egységes évi programba. Hiszen itt mégis Szigligeti művéről van szó, és bármennyire hasznára vált is átdolgozásod, mégsem tekinthetem eredeti Móricz-darabnak, amely a Te kimagasló írói egyéniségedet reprezentálja. Az 1940/41. évad programja már kialakult, lezárult, ebben legnagyobb sajnálatomra nem tudok a *Csikósnak* szervesen helyet adni. Ötletszerűen beleszorítani pedig nem szeretném. Arra kérek tehát, ajándékozz meg szíves türelmeddel, amíg ez a forma a legszerencsésebb körülmények között kerülhet színpadra.”³³

A *Csikós* átdolgozását sosem játszották a Nemzetiben.

(Az első megjelenés) Móricz Zsigmond neve főszerkesztőként a *Kelet Népe* 1939. december 15-i számának első oldalán jelenik meg először. Ugyanekkor az utolsó oldalon új könyvsorozat indítását hirdeti a lap: „Január 5-én, pénteken jelenik meg a *Kelet Népe* »Falu Színpad« színdarab-sorozatának első kötete: *A csikós*. Népszínmű három felvonásban. Írta: Szigligeti Ede. Mai színpadra átvette: Móricz Zsigmond.” És a hír alatt az alábbi megjegyzés: „Itt közöljük olvasóinkkal, hogy ezek a kötetek *kézirat gyanánt* jelennek meg, minden jog fenntartásával. Könyvárusi forgalomba nem kerülnek, kizárólag csak a *Kelet Népe* kiadóhivatalában kaphatók, a *jogdíjjal* együtt. A jogdíjban ugyanis benne van, hogy egy súpópéldányt és két szereppéldányt díjtalanul kap a megrendelő társaság.

Egy előadásnak a díja ennél a háromfelvonásos népszínműnél, mely a legnagyobb sikert fogja jelenti: *tíz pengő*. Ennek az összegnek bekiüldését kérjük majd a 33-1-33 számú postai csekken, s akkor postafordultával küldjük az engedélyt és a példányokat.”³⁴

Ha hihetünk a Móricz Virág által közreadott „ellenőrizhetetlen hír”-nek, hogy 1939 októberében már az újraírt darab előadását várták, akkor a tervezett könyvsorozat indításának idején már legalább két hónapja készen volt az átdolgozott szöveg. Ennek igazolására a bizonyíték persze maga a január 5-én megjelenő *Csikós*-kötet lett volna, de valószínűleg kevés olvasó fizette be a csekket, mert a „Falu Színpad” sorozat végül is nem valósult meg, és a Szigligeti-darab Móricz által átírt változata még mindig nem jelent meg nyomtatásban. A könyvsorozat terv maradt – sem a következő, sem a további számokban nem hirdették többé.

A *Csikóst* viszont bemutatták Debrecenben, majd a cívis városbeli sikerre hivatkozva Móricz ismét megpróbálta a Nemzeti Színházban színre vitetni. Németh Antal az újra elküldött darabra írt – részben már idézett – alapos, szinte már dramaturgiai tanulmány szintű válaszából biztosak lehetünk, hogy az átírás ekkor már valóban megtörtént, és „Szigligeti műve így határozottan lüktetőbb, erőteljesebb” lett.³⁵

A dicséző szavak ellenére a Nemzeti most sem adta elő a darabot, mert – az író lánya szerint –: „Hiába, minden hiába. Németh Antalnak a haja szála égnek áll *A csikóstól*; és Móricz Zsigmondtól mindenestől.”³⁶

³³ Németh Antal: I. m.

³⁴ *Falu Színpad*. Kelet Népe, 1939. dec. 15. 24.

³⁵ Németh Antal: I. m.

³⁶ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 288.

Móricz Zsigmond nem próbálkozott többet Németh Antalnál. A sikertelenség azonban nem vette el a kedvét: 1940-ben rengeteget dolgozott. 1941 májusában egy jegyzetben adta közzé az előző évben született írásainak, munkáinak, elfoglaltságainak huszonegy tételből álló listáját. A sorban 7-8. szám alatt szám alatt ez áll: „Kiadtam, új korrektúrával, régebbi írásaimat: 7. Bornemissza: *Elektra*, 8. Szigligeti: *Csikós*.”³⁷ Merthogy a darab az összegzés idejére már megjelent, ámbar Móricz „kiadtam” szava nem könyv alakra, hanem sajtóközlésre vonatkozik: az újraírt Szigligeti-népszínmű a *Kelet Népe*-ben látott napvilágot – először.³⁸

A darab kitöltötte az egész lapszámot. E szokatlan eset tényét a közlés utáni, nyilvánvalóan Móricz tollából származó szerkesztői jegyzet is megerősíti, de okát nem magyarázza: „*Csikós*. Mai számunkban rendes programunktól eltérően egy egész színdarabot közöltünk. Szigligetinek legjobb drámája a *Csikós*, 1847-ben még nem is tűnt fel oly rendkívülinek, mint ma. Művészi megoldása is tökéletes. Hatalmas drámai feszültség, élő emberek életküzdeme és a múlt tavaszi ragyogó borúja hat ránk.” Móricz nem írhatta le olvasóinak, hogy a lap jelentős anyagi nehézségekkel küszködött ekkor, és hogy ez rányomta bélyegét a szerkesztői aktivitásra is. Mert ahogy az író lánya beszámol róla, Móricz „megtört beteg és fáradt volt, a szerkesztéshez sem volt kedve. Az októberi számot egyszerűen megtöltötte *A csikós* átíratával – nincs is más abban a számban, csak még egy hír, hogy a lap ezentúl havonta csak egyszer jelenik meg.”³⁹ A szerkesztői jegyzet ezután ismét a népszínműkörökhöz szól, s egy esetleges amatőr előadáshoz ad szempontokat: „*Műkedvelők figyelmébe*: A *Csikós* előadása semmi nehézséget nem okoz. A legnagyobb a szűrők és a hortobágyi kalapok megszerzése. A csikósok kék vászonból készült bő ujjú inget és bő gatyát hordanak. Csizmájukon sarkantyú van, széles karimájú kalapjukra tűzoktollat vagy más madártollat tűznek. A nép gyermekei a népszínművekből ismert ruhát hordják, mely száz év előtt az Alföldön valóságos viselet volt.

Különben a szövegben minden játék-utasítás meg van adva.”

Nem szokásos, hogy a szerző/szerkesztő ennyire részletesen készítse fel a majdani színeket egy majdani előadásra. Hogy Móricz ennyire gondosan figyelmeztet még a jelmezek pontosságára is, mégsem váratlan fordulat, hiszen az életmű egy korábbi – már részben idézett – írásában olvashatjuk a visszaemlékezést: „Láttam egy tanyán egy népszínmű-előadást. A parasztfiúk és lányok kétségbe voltak esve, hogy egyetlen darab ruhát sem tudtak szerezni, mely a régi népszínmű ruhatárából való lett volna. Ijesztő volt az öltözködés, felemás és nagyon ízléstelen.”⁴⁰ A jegyzet ezután lényegében megismétli a Falu Színház-sorozat megrendelési felhívását, azonban a *Csikós* jogdíja – tíz hónap alatt – két pengővel emelkedett, és már csak a sűgőpéldány járt vele – „amíg a készlet tart” –, a két szereppéldány már nem.

(Az *ultima manus*) Venkovits Károly, a nyomdába került Móricz-kéziratok egyik gép-szedője így emlékszik vissza munkájára: „Hárman is olvastuk a kéziratot... mert Móricztól

³⁷ m. zs. [Móricz Zsigmond]: *A hatvanadik évben*. Kelet Népe, 1941. máj. 15. 16.

³⁸ *Csikós. Népszínmű három felvonásban*. Írta: Szigligeti Ede, 1847. Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond, 1940. Kelet Népe, 1940. okt. 1. 1–18.

³⁹ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 362.

⁴⁰ *Móricz Zsigmond újraírta a „Csikós”-t*. Pesti Napló, 1935. szept. 20. 12.

nehezen olvasható kéziratokat kaptunk, s egy embert kifárasztott volna az elolvasás munkája. Sietett a cikkek írásával, *a mondatok közé sok-sok új szót, a megtalált legmegfelelőbb jelzőt szúrta be. A cikk kefelevonatát mindig el kellett küldeni neki... az első lehúzást a hasábokról. Makacs ember volt. Nem engedett semmiféle változtatást az írásában, egyetlen betűt sem, névelőt sem...* ragaszkodott ahhoz, amit leírt... ragaszkodott az ő egyéni kifejezéséhez.”⁴¹ A Csikósra is jellemző ez – csak az autográf kézirat helyét itt nyomtatott könyvoldalak töltik be, melynek margóin Móricz sűrűn javított ceruzával; és jelen esetben minden kézvonása jól olvasható.

A Csikós-kötet szövege nem más, mint a könyvoldalakra tördelt *Kelet Népe*ben megjelent darab, másképp fogalmazva: a könyv alakba szedett szövegnek a folyóiratközlés szolgált alapul. Mivel a korrektúra javításai nem szerepelnek a *Kelet Népe*ben, fordított sorrend elképzelhetetlen.

Mi történt tehát? Valószínűleg volt egy szerzői gépirat (könnyen elképzelhetően Móricz sűrű javításaival), amelyből kiszedték a *Kelet Népe* október 1-jei számát, majd a folyóirat szövegét kéziratként használva szedték ki a könyvet. Nagy esély van rá, hogy ez történt, azonban elképzelhető egy másik lehetőség is. Mivel a könyvet 1939 végén már mint hamarosan megjelenőt hirdették, feltehető, hogy már bizonyos előkészületeken, netán már bizonyos gyártási folyamatokon is túl voltak. Ebben az esetben az történhetett, hogy létezett a szerzői gépirat, abból kiszedték a *Kelet Népe*-közlés előtt közel egy évvel tervezett Falu Színpad kötetet, amely mégsem jelent meg, talán krúdában maradt, korrektúrázatlanul, hogy majd később egy realizálódott megjelenés idején kapja meg „az utolsó kéz” javításait. Ebben az esetben viszont az elképzelhetetlen el, hogy egy esetleges könyvlevonat szolgált volna a *Kelet Népe* közlésének alapul, hiszen a könyvlevonaton nagy arányú a szövegromlás a folyóiratközléshez képest. Ha tehát létezett egyáltalán az „első” meg nem jelent könyv, úgy az annak alapjául szolgáló gépirat lehetett csak a *Kelet Népe* szövegközlésének alapja is.

A gépiratot nem ismerjük, tehát „csak” két szövegváltozatunk van: a *Kelet Népe*ben megjelent, s a könyvoldalakra tördelt, s bár a darabon magán jelentősen már nem változtatott Móricz – a korrektúrázás folyamán ez nem is lehetséges –, mégsem annyi történt csupán, hogy a *Kelet Népe* kéthasábos tizennyolc oldalából egy hetvenhárom oldalas kis könyv született volna.

Mivel tökéletes másolat nincsen, a „szükségszerű” szedési (másolási) hibák javításai és a tipográfiai megjegyzések (pl. „nagyobb margó”, „fett”) mellett Móricz legnagyobb számban kisebb változtatásokat eszközölt: mondatok modalitását változtatta meg, illetve egyik szót cserélt. Ezek között vannak olyan módosítások, melyek során a szereplők beszéde a környezethez illőbb, „népibb” lett (pl.: *jobb*-ból *idesebb*, *hadd*-ból *hát*). Hasonló motíválás vezethette akkor, amikor a csikósgazda alapbölcsségét változtatta meg: a „...csikós vót is, van is, meg lesz is... míg áll a világ” mondat *világ* szava helyett immár a tervezett kötetben már *puszta* áll, a bevett fordulat elferdítésével aktualizálva, a helyzethez igazítva a megszólalást. Ezek mellett egy helyütt megváltoztatja a jelenethatárokat (az első felvonás második jelenetének utolsó sorait a harmadik jelenet elejére veti), és több helyen

⁴¹ Pataky Dezső: *Móricz-kéziratok gépszédője volt, s még ma is dolgozik Venkovits Károly*. Napjaink, 1962. okt. 1. 4. (Kiemelés tőlem – B. T.)

megváltoztatja a beszélők elnevezését (foglalkozását): a tanítóból rektor lett, a jegyzőből pedig nótáros [!]. Móricz nemegyszer a *Kelet Népe* hibáit is javítja.

A jelentősebb változtatások mind betoldások, s mindig felvonáskezdő /-záró helyzetben vannak.

A Második felvonás első jelenete elé négysoros leírást toldott be: „*Mielőtt a függöny fölmege, két strófát énekelnek távolban a faluban:* [»]Repülj fecském ablakára.«”⁴² Ezt a dalt Móricz visszaillesztette a *Csikósba*, hiszen Szigligeti darabjában eredetileg is benne volt (Első szakasz Változás utáni 5. jelenet), csak hogy ott Andris egyedül dalolta, hiszen: „Mit csináljon az illy szerelmes bolond? Furuajtam, s nem más nótát, csak ezt”, kérdezi-mondja, s belekezd. A korrektúra szerint most azonban kórus adja elő a színpalak mögött az instrukcióban megidézett, de nem beidézett dalt:

*Repülj, fecském, ablakára,
Kérjed, nyissa meg szavadra,
Mondd, ezüstös lapot vevék,
Rá arannyal írom nevét.*

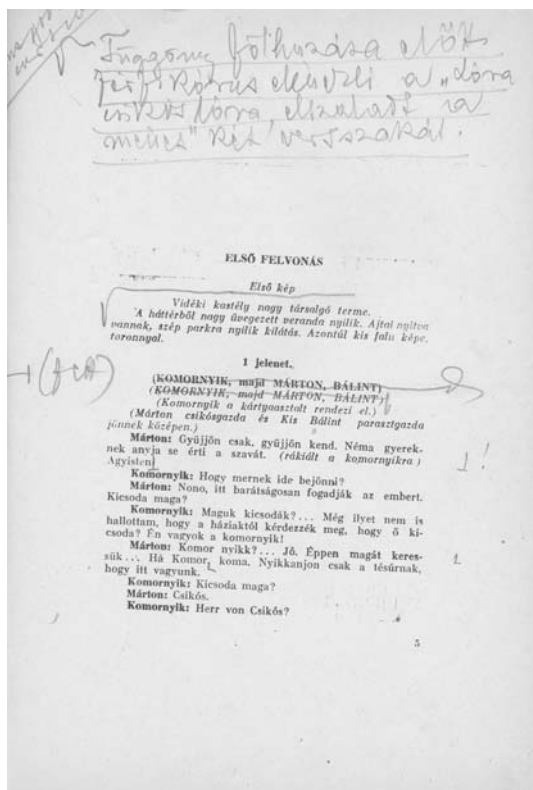
*Képét gyémánt lapra festem,
Rubint kő ládába rejtem,
S azon leszek, hogy nevének
Nagy ünnepet szenteljek.*

A könyv alapszövegében a második felvonás második jelenetének végén Andris énekelt két versszakot (*Magosan repül a daru, szépen szól...*), azonban Móricz átírta a jelenetet, s az eredeti utasítás: „(sötétén néz utána sokáig, akkor dalolni kezd)” helyett már ez a véglegesített szöveg: „(sötétén néz utána sokáig, *akkor hátul dalolni kezdik*)”, tehát hasonló változtatás történt, mint a fentebbi esetben: egy korábban a színen levő szereplő dalra fakadása helyett immár a színpalak mögött harsan fel a nóta, amely nem más, mint az eredeti Szigligeti-darab második szakasz második jelenet négystrófás záródalának némileg átírt szövegű első és harmadik versszaka. Majd a dal után ismét egy hosszabb betoldás következik, szintén egy zárójeles instrukcióba: „(Leül, magának mogorván a kút előtt egy tőkére, és *beleavatkozik a nótába, amit a színpalak mögött két vagy három bojtár énekel.*)” Andris tehát „visszakapja” a dalt, amit fentebb Móricz „elvett” tőle, s nagy valószínűséggel az eredeti darabban szereplő betétdal negyedik strófáját fogja együtt énekelni a színpalak mögötti bojtárokkal:

*Barázdában szépen szól a pacsirta,
Levelem van, azt a rózsám iratta,
Könnyes szemmel azt hallgattam belőle,
Hogy a halál választhat el csak tőle.*

Azonban Móricz nemcsak az eredeti Szigligeti-darabban valahol énekelt dalokat írja át s helyezi máshova, hanem eredeti leleménnyel beleszó új, eddig a *Csikósban* nem szereplő énekelt részeket is.

⁴² Móricz autográf betoldásait kurziválással jelzem – B. T.

Rögtön az első felvonás első képeinek elejére négy soros betoldás kerül: „A függöny felhúzója előtt férfi kórus elénekli a »Lóra csikós lóra, elszaladt a ménes« két versszakát.” Ez az első sor a darabban még több helyen felbukkan – mintegy az egész színművet átszövő motívum. Ugyanezen okból kerül a korrektúrában az utolsó jelent után az autográf instrukció: „Amikor a függöny lemege, harsog bent hogy: Lóra, csikós, lóra...” Hasonló, bár csak egy helyen feltűnő új dal kerül a harmadik felvonás elejére: „A függöny mögött férfi és női kórus énekel: Tiszántul-Dunántul.”

Az eddig idézett betoldások mindegyike valamely dalt emel be (vagy vissza) a darabba, melyek mind a „függöny mögött” vagy „háttul” hangzanak el. Nem véletlenül. Móricz már az 1935-ös műhelygondokat ismerető naplójegyzetében leírja, hogy mennyire időszerűtlennek érzi a funkciótlan nyíltszíni dalokat: „Az ope-

retben ez is konvenció, hogy belépővel jelennek meg a főszereplők. Szigligeti ezt teljes mértékben akceptálja. [... Az átdolgozott darabban] Csak az operettszínész nem lesz megelégedve, mert egész más az, vállra vetett hímes szűrben, árvalányhajjal a kalapjánál bevonulni a színpadra a kulisszák mögül, s fergeteges tapsot kapni az »édes közönségtől«.”⁴³ (A főszereplő csikóslegény egyszer mégis dallal lép be.) Életszerűbb játékot kap a néző, melyet nem akasztanak meg a régi népszínműre oly jellemző történetidegen elemek.

Míg fentiek mind szerzői instrukcióbővítések, egy olyan jelentősebb változtatás is van, melyet Móricz valamely szereplő beszédében eszközölt. Mégpedig éppen a darab cselekményének csúcspontján, amikor meglelik a döntő bizonyítékot a gyilkos ellen. (A Csikós fő bonyodalma, hogy megölnek benne egy ifjú földesurat, s több gyanúsított is van, mind a szegény rétegből. A büntényt valójában egy másik úr, ráadásul az áldozat testvére követte el. A nyomozást pedig egy csikósgazda „vezeti” a maga módján: kérdezi Andrist, hogy láttott-e kesztyűt az áldozat testvérén a gyilkosság időpontjában, s mikor azt a választ kapja, hogy igen, így szól: „Akkor jó... mer öcsém, a kesztyű, az úgy lepucolja a balta nyelét, mint a tükör... Mer ha össze van fogdosva, a jóisten se ismeri meg, mikor paraszt vót, de ha sima, mint a tükör (mutatja a keztyű csiszolást.) Hú, de meggyomrozom: hogy maga

⁴³ Móricz Virág: *Tíz év*, I. 541.

akasztja fel magát. [...]” A betoldással tehát még logikusabbá válik a meggyőződés, hol kell keresni az igazi gyilkost.

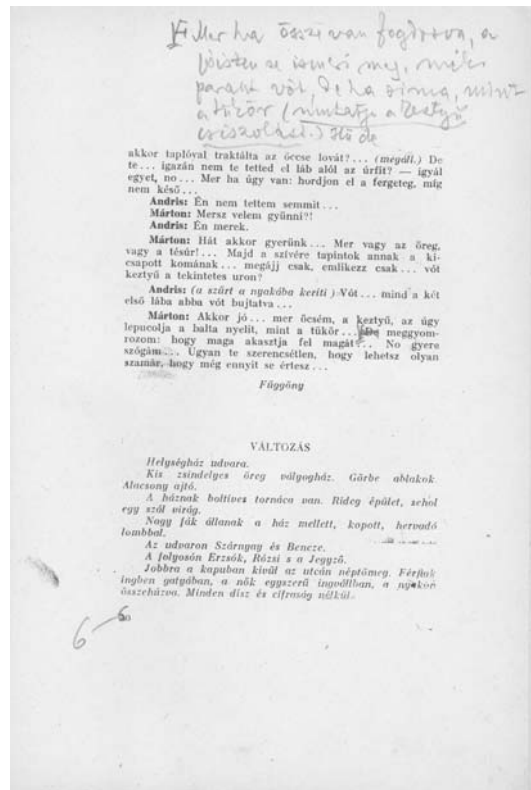
A darab tehát alapjaiban nem változott, viszont nyelvileg egységesebb lett, a motívumszerű dalok által szerkezetileg összefogottabb, a történet pedig – ha kis mértékben is, de – realiztikusabb.

A korrektúrapéldányon azonban nemcsak Móricz kéznyoma olvasható, s ez a kötet történetében egy újabb fordulat jele. A címlapon ugyanis a „Makó, 1941. szeptember / Nagy György József” keltezett tulajdonosi névbeírás áll. Ki volt ez a rejtélyes makói lakos, aki még Móricz életében hozzájutott egy meg nem jelent Móricz-kötet korrektúrájához? Gyűjtő, rajongó, érdeklődő, vagy csak szerencsés ember?

Dudás Lajos már idézett levelében arról is beszámol, hogy abban a bizonyos hulladékpapír-halomban nemcsak a Móricz-korrektúrát találta. „A köteg 7-8 különböző könyvet, tucatnyi Naggyörgy [!] által írott irodalmi művet (színdarabok, novellák, regények stb.) és leveleket tartalmazott.” Írja továbbá, hogy az egész anyagot – kevés kivétellel, mint például a dolgozat tárgya – eljuttatta a Makói Levéltárba. Itt őrzik ma is.

Az egykori tulajdonos anyagában valóban több kéziratköteg található: általa írt versek, regények, színdarabok (népszínművek is!), nem egy mű több változatban, iskolai füzetek, bizonyítványok és más hivatalos iratok, valamint egy önéletrajz. Ebből tudunk meg róla a legtöbbet.⁴⁴

Nagy György József 1914. október 9-én született Makón, majd négy elvégzett négy év után otthagyta a polgári iskolát; két hónapos korában vesztette el apját, dolgoznia kellett. Ezért 1929–32 között kitanulta a könyvkötő szakmát, majd gyalog bejárta az egész országot, s több helyütt mint kiegészítő könyvkötő dolgozott, de volt biztosítási ügynök is. 1936–39-ben „tényleges katoná” volt Szegeden és Orosházán. Miután leszerelt, kiváltotta az iparendélyt, és mint hagymakereskedő dolgozott tovább. Nemsoká ismét bevonultatták, orosz hadifogságba esett, ahonnan 1945 szeptemberében tért haza. Ezután egy évig mint önálló kereskedő dolgozott, majd 1946–47 között szervező a Földműves Szövetkezetek

⁴⁴ Megtalálható a Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltárának Gyűjteményében. Köszönet illeti Gilicz János makói levéltárnokot, amiért felhívta rá figyelmem.

Országos Központjában. Saját bevallása szerint állandó munkatársa volt a makói *Marosvidék* című napilapnak, valamint versei és egyéb írásai más vidéki és fővárosi lapokban is megjelentek. Egy 1949 májusában kelt másik iraton a *Szabad Szó* főszerkesztő-helyettese, Erdei Sándor (Erdei Ferenc testvére) pedig igazolja, hogy Nagy György József a lap külső munkatársa.

De hol keresztezte egymást Móricz Zsigmond és Nagy György József életútja?

Móricz Zsigmond 1940. április 6-án beszédet tartott Makón az ott felállítandó népfőiskola megszervezéséről. Előtte a bevezetőt Diósszilágyi Sámuel mondta volna, de azt – egy családi haláleset miatt – mégis veje, Erdei Ferenc tartotta meg. „Móricz előadása a Református Iskolabarátok Egyesülete rendezte kultúrest keretében a Gazdasági Egyesület nagytérben hangzott el, amelyben »a karzat és a hátsó sorok a magyar jövőndő képviselőivel, fiatalokkal, diákokkal van tele [...] megnyerte az ifjúságot és megnyerte azokat, akik nem múlt századi és nem is divatos jelszavak szerint alakítják gondolkodásukat«” – idézi az est szervezője, Diósszilágyi Sámuel visszaemlékezésében az egyik korabeli napilap tudósítását.⁴⁵ „Az előadás befejezése után a közönség hosszantartó és tomboló lelkesedéssel, véget nem érő tapssal tüntetett Móricz Zsigmond mellett.” Az író másnap még egy istentiszteleten vett részt a város „öreg” templomában, ahová „egész családi kísérettel érkezett és vonult be még az előéneklés alatt”, és ahol „megjelenése szemmel láthatólag nagy feltűnést keltett”. Ezután – bár még hosszan levelezett Diósszilágyi Sámuellel, és meg is ígérte – soha többé nem jutott el Makóra.

Az ekkor huszonhatodik évében járó Nagy György József jelen lehetett az eseményen, s talán találkozott is Móriczcal. (A „magyar jövőndő képviselőjének” népi irodalom iránti érdeklődését más is alátámasztja. Tóth Ferenc történész, néprajzkutató, aki negyedszázadon át volt a makói József Attila Múzeum igazgatója, őrzi az éppen a Móricz előadása előtti bevezetőt tartó Erdei Ferenc *Futóhomok* című, a Duna–Tisza-köz földjéről és népéről szóló könyvének második kiadását, melyben Erdei Budapesten, 1945. július 12-én kelt aláírása mellett szintén Nagy György József tulajdonosi névbejegyzése szerepel, Makó, 1948. május 20-i keltezéssel – tehát Erdei tehát nem Nagy György Józsefnek írta alá a példányt, hiszen az csak három évvel később került a makói gyűjtő birtokába.⁴⁶)

Móricz 1941 tavaszán és nyarán súlyos beteg volt, amelyből hirtelen – 1941. szeptember 3-án – épült fel Szolnokon, amikor is levelet kapott egy Komáromi József Sándor nevű óbecsei újságírótól, aki ötvenezer pengőt adott volna a *Kelet Népe* megmentésére, ha a szerkesztésbe beszállhat. Móricznak nem tetszett az elképzelés, hogy legyen a lap vastagabb, színesebb és szórakoztatóbb (pl. Harsányi Zsolt egy regényének folytatásos közlésével), de a pénzre szüksége volt, s néhány levélváltás után „pár nap múlva Lányfaluban folyt tovább a tárgyalás, majd apám elment Óbecsére. A gazdag, boldog Bácskába” – azonban hiába volt az út, mert „csak azért volt érdemes elmennie, mert érdekes riportot hozott arról az érdekes vidékről”, pénzt nem.⁴⁷

Budapestről Bácskába éppen Szeged és Makó felé visz az út, s bár Diósszilágyi Sámuel emlékezése szerint Móricz csak egyszer járt Makón, Nagy György József talán mégis ekkor kapta a kéziratot; legalábbis a tulajdonosi névbeírás keltezése éppen ez időre esik. Móricz

⁴⁵ Diósszilágyi Sámuel: *Móricz Zsigmond és Makó*. Tiszatáj, 1958. szept. 2. 2., ill. okt. 10. 2.

⁴⁶ Tóth Ferenc *levele*, Makó, 2002. május 21.

⁴⁷ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 434.

esetleg végleg lemondott kiadásáról, talán Nagy György József ajánlotta fel, hogy – könyvkötő lévén – megpróbál könyvet készíteni belőle. Az sem lehetetlen, hogy valóban közreműködött volna a *Csikós*-kötet nyomdai előállításánál, s amikor az megfeneklett, a korrektúra egyszerűen nála maradt.

A *Csikós* tehát Makóra került (majd vélhetően Nagy György József halála után Csongrádra, végül Szegedre), s nem jelent meg.

Móricz valóban lemondhatott róla. Ugyanekkor azonban talán legjelentősebb irodalmi leletmentésére készült: *Magvető* címmel antológiát szerkesztett a régebbi korok magyar irodalmából; ez az összeállítás 1940 nyarán – amikor már kész volt a *Csikós*-átirattal, de még nem közölte a *Kelet Népe*ben – került a nyomdába. De „még meg se jelent a *Magvető*, [Móricz] már óriás tervet dolgozott ki. Ki fog adni ezen a címen egy sorozatot, melyben a múlt század többé-kevésbé divatjamúlt irodalmának javát szedi össze, és irodalmi »retussal« élvezhetővé csiszolja a mai olvasó számára. A sorozatban Kemény Zsigmond, Kuthy Lajos, Pálffy Albert, Vas Gereben, Tolnai Lajos, Justh Zsigmond, mindenesetre benne lesz, ki egy, ki több művel.”⁴⁸ Ez a sorozat végül is nem készült el, Móricz nem talált a kiadásra vállalkozó kiadót. Ezért az átdolgozott művek a *Kelet Népe*ben jöttek sorban: itt jelent meg a *Csikós*, a *Magyar Elektra*, és itt jelent meg Tolnai Lajos két regényének (*Nemes vér; Szentistváni Kéri család*) móriczi átírata is. A múlt századi „elfeledett” regényíró életművének az utókorra mentése lett Móricz elsődleges célja: mindent elolvasott Tolnaitól, az örökös (a fiatalon meghalt Tolnai Béla [1866–1917]) özvegyének havi száz pengő előlegeket küld a majdan megjelenő újraírt regények jogaiért, és még halála előtt pár hónappal is, amikor 1942 júliusában „megint Szolnokon volt, Tolnai Lajos regényein dolgozott, őszre mégiscsak ki akart adni közülük ötöt. Egyre jobban bámulta ezt az elődjét. Nem akart belenyugodni, hogy nem olvassa senki, ennek semmi más oka nem lehet, mint a régimódi nyelve. De ha ő végigszánt rajta a ceruzájával, ha kihúzza a divatjamúlt szavakat, leegyszerűsíti, maivá teszi: feltétlenül remek, érdemes olvasnivaló. Nem fért a fejébe, miért kifogásolják, éppen a szakemberek, a kritikusok, hogy ő munkát szán rég meghalt írók könyveire. Utóvégre azok a könyvek úgy is megmaradnak, örökre, ahogy születtek. De ha az írójuk ma élne, éppen úgy korrigálná a regényét, ahogy ő tette folyton, minden egyes új kiadásnál a magáéval. Minden időnek megvan a maga nyelve, ez együtt fejlődik, változik az étellel.”⁴⁹

Meglehet, éppen Móricz utolsó idézett mondata miatt nem mindenki gondolta úgy, hogy más szerzők korábban megírt munkáit az adott kor nyelvi igényeihez kell igazítani. Talán ezért is nem volt igény a tervezett „újraírt klasszikusok” könyvsorozatra, s talán éppen ezért nem jelent meg végül az átdolgozott *Csikós*, amely – könnyen elképzelhető – éppen ennek a sorozatnak lehetett volna egyik darabja.

Azonban a Szigligeti–Móricz-darab sorsa akármily különösen csonka is, mégsem egyedi eset: a *Csikós*hoz hasonló története lett egy másik, közvetlenül a nyomdai folyamat vége előtt megrekedt Móricz-könyvnek is; Tasi József tette közzé Móricz utolsó befejezett,

⁴⁸ Móricz Virág: *Apám regénye*, 569.

⁴⁹ Móricz Virág: I. m.: 603.

de soha meg nem jelent kötetének legfontosabb részleteit.⁵⁰ A krúdában álló, szintén ceruzával korrigált, *A Magvető* című irodalmi tanulmány (mely nem azonos a hasonló című antológiával!) 1989-ig volt ismeretlen a kutatók és az olvasók előtt.

(A darab utóélete.) „Valamennyi átírásának honoráriumát, az utolsó fillérig beleöntötte a nyomdászamlába – a saját regényeinek díját megette az előleg és a szűk saját háztartása”⁵¹ – írja Móricz Virág; a *Csikós* átírat azonban nem hozott a konyhára: Móricz Zsigmond 1942. szeptember 5-én meghalt, s a darab addig nem jelent meg könyv alakban.

Még Móricz életében, 1941-ben *majdnem* volt egy bemutatója, az erdélyi Kalotaszentkirályon, ahová a második bécsi döntés (1940) után Balogh Edgár került fiatal tanítónak, s ahol nem volt könyvtár. Ezt a fiatal tanár-író szóvá is tette a *Magyar Nemzetnek* írt levelében, amelynek megjelenése után többek között a *Kelet Népe* szerkesztősége is elküldte a lap több évfolyamát, „Móricz Zsigmond üzenetével, hogy küldjek cikket, s viseljem gondját a lapnak Erdélyben. A kapott számok egyikében ott volt Szigligeti *Csikósa* Móricz átírásában, nosza, meglátogattuk Rebivel a fonókat, hogy játékosokat toborozzunk, gondoltam, az újjászületett darab kalotaszentkirályi bemutatójáról írok majd a *Kelet Népe*-nek. [...] Szóra emelkedtem, s elmondtam, miről van szó: színjátszásról, s elmegyünk majd a darabbal Hunyadra is... Másnap vagy harmadnap össze is gyűlt a két falu ifjúsága az iskola legnagyobb termében, itt mégsem szorultak oly fullasztóan össze, mint a fonókban, s türelemmel végighallgatta mindenki a darab szövegét. Jelentkezni azonban egyelőre nem mert senki. A szép vállalkozás elfoglalt, rendre kiírtuk a szerepeket, s úgy gondoltuk, személy szerint keressük majd fel a tömkelegből kiszemelt játékosokat, hogy a bizonytalanság szemérmét megtörjük a személyi felkéréssel és a családi beleegyezés megszerzésével.”⁵² 1940 novemberében meg is írta Móricznak: „Feltétlenül el kell jönnie Zsiga Bátyámnak Erdélybe. (A *Csikós* előadására, januárra, el kell majd jönnie Kalotaszentkirályra is, de az erdélyi út nem maradhat olyan későre.)”⁵³ A tervezett bemutatót azonban már nem tarthatták meg, mert Balogh Edgárt váratlanul eltávolították állásából, s Kolozsvárra költözött.

A darabot 1943 februárjában, három évvel a debreceni ősbemutató után mutatták be ismét; ezúttal a kolozsvári Nemzeti Színház tűzte műsorra – lehet, hogy éppen Balogh Edgár sugallatára. Móricz az átírással – a kritikus szerint – „az író nemesebb, művésziileg figyelmesebb módján, s egységesen vitte keresztül azt, amit a színházi gyakorlatban a rendezők és színészek esetenként amúgy is megtettek már az ilyen darabok felújításánál. A mai színpad nyelvére fordította le a darabot.” Az előadás azonban nem sikerült tökéletesre, mert „az látszott, mintha a színház csupán féligyekezettel, s nem mindent hozzáadó törődéssel készítette volna elő a darabot”, amely azonban „így is hatott. S mindig is meg

⁵⁰ Tasi József: *A Magvető. Móricz Zsigmond kiadatlan könyvéről*. Magyar Nemzet, 1989. dec. 23. 18. = Uő.: *Szilánkok. Válogatott cikkek, tanulmányok*. Bp., 2002. 246–252. Szerk.: Lengyel András.

⁵¹ Móricz Virág: *Tíz év*. II. 361.

⁵² Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944*. Bukarest, 1978. 175–176.

⁵³ Balogh Edgár levele Móricz Zsigmondnak, Kalotaszentkirály, 1940. nov. 20. K.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője*. I. 188–189.

fogja lepni a mindenkori nézőt, még ha – mint most a kolozsvári közönség – előre idegenkedik is tőle.”⁵⁴

Több bemutatója nem volt a „kétszerzős” *Csikós*nak, szövegét azonban – a *Kelet Népe*-közlés alapján – eddig kétszer is kiadták: 1948-ban és 1951-ben. Mindkét kiadás erősen átpolitizált előszava szerint Móricz a társadalom elnyomottainak érdekében szól, amikor elővette Szigligeti darabját: „1940-ben a színdarab átírása társadalmi tett, az író állásfoglalása a dolgozó és elnyomott földművesség mellett, a földbirtokos főurakkal szemben” – írja az 1948-ban megjelent első kiadás,⁵⁵ míg a második szerint „Móricz Zsigmond átdolgozása 1940-ben állásfoglalás volt az elnyomott parasztság mellett, bátor elítélése volt az uralmon lévő feudálkapitalista rendszernek.”⁵⁶

Az első kiadás Móricz érdemei mellett a darab és az átírás hibáira is felhívja a figyelmet. „Az első hiányosság az – véli Páll Árpád –, hogy a jobbágy-földesúr ellentét igazi lényege – a gazdasági-társadalmi ellentét – csak halványan merül fel a darabban. A főkérdés a szerelmi marad, holott a jobbágyok azért kiszolgáltatottak szerelmileg is, mert az egész társadalmi berendezkedés a földesúr kizsákmányolásának veti alá őket.” Az előszó-író jogosan hiányolja a szerelmi történetből az „igazi lényegét”, hiszen a móríci átíratban csak egy helyütt tör fel a népből az elnyomott társadalmi rend hangja. A földesúrral való hetyegeccsel meggyanúsított lány apja így fakad ki a lilomtiprásra készülők úrfinak: „Uram, én apa vagyok. Egy gyermekem van, ez a lány... Maga engem földönfutóvá akar tenni... Jól van... Itt hagyom a szülőföldemet. Elmegyek. Majd keresek olyan földesurat, aki nem kívánja a gyermekemet adóba... Vegye tudomásul az úr, hogy még annyira nem aljasodtunk el, hogy borralalóért, vagy rettegésből a lányunkat is feláldozzuk... Az úr tisztartói el-rabolhatják, ami kicsit magam szorgalmával kerestem... amit a számtól vontam el... Ha ráéheztek, vegyék el... Hanem a gyermekemet, uram, azt nem adom... (*Ordít.*) Nem adom.”

Ugyanezen alapon véleményezi az előszó, hogy „a második fogyatékoság, hogy a darabnak nincs társadalmi tudatossággal rendelkező alakja. Nem szerepel benne olyan ember, aki az elnyomás egész súlyát érzi, ismeri központi magvát és ez ellen, a társadalmi-gazdasági elnyomás ellen küzd, nem pedig annak tünetei ellen.” A súlyos hibára viszont – Móricz helyett – ezúttal megoldást is találni vél, hiszen „Móricz Zsigmond nem gondolt arra, hogy a megváltozott társadalmi viszonyoknak megfelelően egészen átformálja Szigligeti *Csikós*-át. Nem gondolt arra, hogy egy öntudatos munkást szerepeltessen, holott ez társadalmilag indokolt lett volna, sőt így tette volna igazán időszerűvé a darabot.”

A második kiadás előszava azonban már nem kritikus, s Móricz átírásában nem fedez fel hibát: „Móricz Zsigmond kellett ahhoz, hogy felfedezze Szigligeti darabjának a Horthy-fasizmus utolsó éveiben is érvényes politikai, társadalmi és művészeti mondanivalóját. Móricz Zsigmond nem sajnálta a fáradságot s megszabadította ezt a művet felesleges terheitől, a hosszú monológoktól, érzelmős daloktól, s ma is jól játszható, az 1840-es társadalmat realista módon ábrázoló művé nemesítette. Móricz Zsigmond hű maradt Szigligeti szövegéhez, s mégis utolsó szaváig móríczinak is érezzük ezt a művet. Akkor is Szigligeti

⁵⁴ R. Nagy András: *A Csikós*. Erdélyi Helikon, 1943. márc. 182.

⁵⁵ Páll Árpád: *Előszó*. In: Szigligeti Ede: *A csikós*. Népszínmű 3 felvonásban. Mai színpadra alkalmazta: Móricz Zsigmond. Bukarest, 1948. 5–10.

⁵⁶ V. I.: [*Előszó*] In: Szigligeti Ede: *A csikós*. Népszínmű három felvonásban. Mai színpadra alkalmazta: Móricz Zsigmond. Második kiadás. 5000–8000. Bp., 1951. 2–3.

igazi szellemében járt el Móricz Zsigmond, amikor a sírvavigadó nóták helyett hangulatukban ide illő, gyönyörű népdalokat illesztett a játékba.”

Az átpolitizáltság mellett további közös jellemzője a két kiadásnak, hogy színjátszó csoportok számára hosszas útmutató jegyzeteket közöl. (1948-ban Kómúves Nagy Lajos *Útmutatások a rendező számára* című írása zárja a kötetet, 1954-ben pedig Karcsai Kulcsár István rendezői megjegyzései.) Mivel mindkét kiadás színjátszó körök számára (is) készült, a darab szövegében is torzulás történt: a rendezők – figyelmen kívül hagyva Móricz Zsigmond 1940-es szerzői megjegyzését az instrukciókról: „Különben a szövegben minden játék-utasítás meg van adva.” – bőségesen teleírták saját dramaturgiai interpretációjukkal a szöveget. Tovább modernizálták a darabot, átírták az átíratot.

Mindez azt jelenti, hogy Szigligeti Ede *Csikós* című népszínműve Móricz Zsigmond által újraírt szövegének mind a mai napig nincs hiteles kiadása a *Kelet Népe* sajtóközlésén kívül. Amelyről azonban tudjuk, hogy nem a végleges szövegváltozat. Móricz Zsigmondnak a színpadi formával való – Schöpflin Aladár szavával – „birkózása” még nem teljesen lejátszott mérkőzés, hiszen a korrektúrapéldány autográf javításai, kiegészítései is annak a folyamatnak a részei, melynek végeredménye – a darab végleges szövege – mind a mai napig csak egy meg nem jelent könyv egyetlen példányában olvasható.

